

Володимир САПОН

Моя
Шевченкіана

Чернігів
2014

До книги ввійшли художні твори, зокрема оповідання «Така твоя доля, Тарасе...», шевченкознавчі розвідки «Наш отаман Гамалія...» і «Гусар із козацького гніздов'я», а також краєзнавчі матеріали про перебування Тараса Шевченка на Чернігівщині та рецензії.

*На обкладинці — фрагмент картини
Народного художника України
Анатолія Шкурка
«Тарас Шевченко у Седневі».*

ХУДОЖНІ ТВОРИ

Така твоя доля, Тарасе...

ОПОВІДАННЯ

Його останні слова були якимисьь стишеними і тремтячими, здалося, він навіть не вимовив їх, а передав своїм пронизливим і зажуреним поглядом: «Така твоя доля, Тарасе...» Від тих слів Шевченко прокинувся, намагаючись збагнути чи уві сні те діється, чи наяву. Таки ж бо уві сні...

Підвівся, глянув у запітнілу шибку: над Новопетрівським фортом ще тільки сіріло.

Накинув на плечі шинелю і вийшов із вологої казарми у передранкову прохолоду. Дивний сон не виходив із пам'яті. Але ж хіба то тільки сон? Невже того не було насправді? А було ж... Тоді, у Седневі... Той хлопець Гриць... Гриць Золотюсінський... Дивно, що за всі довгі роки гіркої солдатчини жодного разу не згадав про нього. Оце тільки тепер...

Тоді над Седневом лопотіли крильми лелеки, оглядаючи свої гнізда на високих осокорах: чи, бува, не поруйнували їх зимові вітри та хурделиці. Сніг розтанув, лише де-не-де у глибоких ярах над Снов'ю біліло поруділе лахміття зими.

Тарас повернув із чернігівського шляху за крайні містянські садки і городи, де височіли давні могили. Він побачив їх уперше того тихого

надвечір'я, коли кілька днів тому в'їздив у містечко, де його ще з обіду чекали привітні господарі седнівського маєтку брати Лизогуби — Андрій та Ілля Івановичі. Відтоді його не полишала думка змалювати могили.

Присів на жердину поламаної огорожі край чийогось городу, розгорнув теку, торкнувся олівцем паперу. Вже перші штрихи розбурхали уяву художника... Вчулася враз давня і тужлива пісня, привиділася чумацька валка на тлі цих високих могил. Поволі ступають натомлені воли, котяться важкі вози із сіллю, а та пісня чумацька все дужче крає душу... І постає все те на цупкому аркуші.

Раптом якесь підсвідоме відчуття відірвало од малювання і роздумів. Озирнувся і побачив його... Він стояв позаду — вихудлий, із сутулими плечима, із блідим лицем та рідким, але довгим волоссям, вдягнутий в якийсь поцяцькований квітками халат. Проте не стільки худота хлопця запали в очі, як те, що він стояв босоніж. Від того Та-

Т. Шевченко. Коло Седнева. 1846 р.

раса аж зморозило. Захопившись роботою, він якось не відчував, що надворі ще тільки березень, що ще досить прохолодно, що він сам раз-пораз кутається у свій теплий вовняний шарф. А тут стоїть перед ним чоловік в одному блаженському халаті, босий...

Незнайомець ніби зрозумів його зніжковіння, підступив ближче:

— Пане, — мовив невпевнено, мабуть, вагаючись, як назвати його. — Пане-дядьку, я лишень подивлюся...

— Будь ласка, поглянь...

Хлопець ступив ще кілька кроків:

— Гриць я, Мірошників... Мене всі тут Золотюсінким звать... А ти, пане-дядьку, у наших панів живеш... Бачив тебе з ними на Великдень у церкві...

Він ще хотів щось сказати, та в цю мить загуркотіли зі шляху колеса, і невдовзі управитель маєтку Колодкевич здаля загукав:

— Гей, Тарасе Григоровичу! Пани вже дуже непокояться, що довго ви загаялися сьогодні. Наказали знайти і підвезти вас, — а підкотивши бричкою ближче, додав: — І ти, Грицю, сідай, підвеземо...

Хлопець помовчав і відповів:

— Не мені панськими кінями їздити.

Він ще раз пильно поглянув на Тараса і пішов стежкою за високі могили.

Бричку трусило на вибоях і лише, коли в'їхали на вулицю, Тарас наважився спитати у Колодкевича:

— Що за дивний чоловік отой Гриць?

— Як вам сказати, Тарасе Григоровичу... Нещасна дитина. Із-за Городні він, з Кучинівки, сирота... Приблукав до нас

Гриць Золотюсінкий

із старцями ще підлітком та й зостався тут, бідолаха. Тоді ж цілісіньку зиму прожив під церковною дзвіницею, спав, щоб якось зігрітися, з такими ж, як і сам, бездомними псами. Мабуть, від того і скоїлося щось із його розумом, та й з ним самим. Словом, чудний він. Навіть панів на ти називає, отой халат діркуватий носить... Але душа в нього добра, золота. Тому й Золотюсіньким кличуть... А ви, певно, припали йому до душі...

Не помилився тоді Колодкевич.

Другого дня Тарас у поміщицькому флігелі-малярні саме накладав останні мазки на портрет Іллі Івановича, — той якраз пішов, ще снувався в кімнаті сизуватий і пахкий туманець з його люльки, — як за вікном майнула чиясь постать, рипнули двері і на поріг неквапно ступив Гриць. Якусь мить постояв, підійшов до Тараса і подав для привітання руку: схоже, вичікував десь у парку чи біля церкви, коли Ілля Іванович піде — долоня руки була холодною.

— Не турбуйся, пане-дядьку, — заговорив поспіхом, ніби виправдовуючись за несподіване вторгнення у малярню. — Пани не проженуть мене... І тебе не лятимуть... Наші пани добрі... То тільки пан Кукуватий лихий...

— А хто той Кукуватий? — Тарас відірвався від портрета і перевів погляд на гостя: той був якимсь збудженим, а ще, помітив, на його ногах легкі черевики із блискітками.

— То у Бігачі пан... Князь... Там, за Снов'ю, живе, — показав рукою кудись позаду себе. — Бусурман Кукуватий...

Слова гостя в'язалися за слова. Мова Грицева була уривчастою, часом малозрозумілою для Тараса, але він вже потроху звикав до неї, надто до отого чудернацького звертання «пане-дядьку». Як і вчора, Гриць стояв позаду і, дивлячись, як Тарас кладе пензлем тонкі мазки фарби на полотно, говорив про лихого пана Кукуватого, ще про щось... Про що? Так, він про портрет тоді сказав:

— Ловко... Як на іконі наш пан... Я так ніколи не намалюю...

— А ти малюєш, Грицю?

— Малюю... Малюю, пане-дядьку, те, що янгол мені каже...

— То ось, — Тарас показав на стосик паперу на столі, — намалюй!

Гриць підійшов до столу, подивився на білі аркушки, похитав головою:

— Ні, не вмю на цьому... Я на стіні...

— Можна й на стіні, — усміхнувся Тарас. — Бачиш, я теж на ній малюю, навіть пишу вірші.

Стіни нової малярні справді де-не-де були вже помережані рядками та ескізами — його та Іллі Івановича, котрий теж мав хист художника.

Гриць взяв вуглину, підійшов до стіни, якусь хвилину постояв, зробив кілька штрихів, потім, трохи поміркувавши, доповнив їх... Тарас вловив у них щось схоже на солдатський мундир. Проте далі малювати Гриць не став, обличчя його спохмурніло:

— Не могу... Не хочу більше, пане-дядьку, того малювати, — мовив він стиха і, не підводячи очей, подав несподівано руку для прощання і вийшов із малярні...

Надвечір все велике сімейство Лизогубів завітало в Тарасову малярню. Оглядали портрет Іллі Івановича, а той, обіймаючи художника за плечі, урочисто виголошував:

— Похвально, дуже похвально, Тарасе Григоровичу. Такого козака з мене зробили. Добра пам'ять наступним поколінням Лизогубів буде — і про мене, і, найперше про ваш талант...

— Портрет стане окрасою нашого дому, — лагідно і усміхнено щебетала його дружина Єлизавета Іванівна. — Ви справжній талант, Тарасе Григоровичу!

Захоплено заговорили про портрет Андрій Іванович та Надія Дмитрівна. Лише їхня донечка Наталочка, не дослухаючись розмов старших, тримаючись руки своєї тітоньки Феодосії, щось наспівувала.

— Дякую вам, Ілля Івановичу, і всім за теплі слова, — ніби вибачався Тарас і, щоб якось перевести розмову в інше русло, додав:

— Мене, до речі, тут уже до вас похвалили. Знаєте, напевно, Гриця, дивного такого хлопця...

— О, то ви вже зазнайомилися з ним, — не вгавав Ілля Іванович. — То справді дивний чоловік...

— Він навіть сам малювати спробував, — Тарас перевів свій погляд на стіну і всі Лизогуби стали роздивлятися намальоване Грицем.

— Схоже, він також хотів Іллю Івановича намалювати — у його військовому мундирі, — обізвався жартом Андрій Іванович.

— Ет, що тямить у малярстві юродивий, — різко відказав на те Ілля Іванович і Тарас відчув з тих слів, що братова згадка про колишню

військову службу не сподобалася старшому Лизогубу. — Це якийсь знак, може й недобрий, залишив він нам. Випадкового він нічого не намалює.

Вже по дорозі із малярні до Тараса підійшла Феодосія Іванівна і пояснила:

— Ви не беріть близько до серця, Тарасе Григоровичу, сказане Іллею Івановичем про того хлопця. Трохи розсердився він. Воно, бачите, й справді таке буває. Ось і недавно, перед Великоднем, побілила козачка Анастасія Щудриха свою хату, а той Гриць, він у неї живе, візьми та й намалюй на свіжовибіленій стіні пожежну каланчу. Другого дня сталася пожежа. Ледве загасили хату. Божа благодать сходить на цього нещасного хлопця, — Феодосія Іванівна перехрестилася. — Він і про смерть священникової доньки зарані сказав... Божий чоловік.

Як і завжди, після ранкової праці у малярні, Тарас на годину-другу вирушав на прогулянку крутими і вузькими сіднівськими вуличками — то на Млини, то на Кожух'яки. З кожним днем теплішало, під тинами пробивалися перші зелені голки трави, а в садках на їжакуватих кущах агрусу зав'язувалося молоде листячко. О такій порі серце сповнювалося радістю, передчуттям чогось нового, світлого і доброго.

Того разу, вже повертаючись у привітну лизогубівську оселю, переходячи ярмарковий майдан, Тарас не уникнув спокуси заглянути в шинок. Випив чарчину і присів на лаві біля столу, за яким вже сиділо кілька чоловіків у селянських свитинах. Вони спершу насторожено сприйняли незнайомого пана, котрий сам набився їм у співрозмовники, але вже скоро жваво бесідували з ним. Більше, щоправда, розпитували його, бо ж дізналися, що аж із самого Петербурга приїхав.

— Ви, може, пане, й самого царя бачили? — спитав вусатий здоровань, наймолодший за столом.

— Не довелось бачити, але, знаєте, й не шкодую за тим. Бо що таке цар? — Тарас на мить замовк, а потім пильно подивився на вусаня. — Нумо, збігай до шинкаря, попроси якогось зерна, із пригорщу, у шапку. Скажеш, віддамо до зернини. Подивимося зараз, що таке цар!

Шапку з вівсом поставили на край стола, Тарас взяв із неї одну зернину і поклав на лискучу дерев'яну дошку стола:

— Уявіть собі, що отеє наш цар, — пояснив чоловікам, котрі, за-тамувавши подихи, чекали, що ж воно буде далі.

Взявши ще кілька зернин і розкладаючи їх навколо першої, розказував далі:

— Отеє цариця, отеє їхні дітки, отеє — міністри і генерали...

До їхнього столу, помітивши щось цікаве, зійшлася вся решта за-всідниківів шинку, а Тарас тим часом схопив шапку з вівсом і висипав його на розкладені зернята: — Шукайте, де тепер наш цар-батюшка...

Чоловіцтво засміялося-зареготало, хтось побіг до шинквасу за-мовляти горілку для веселого пана, але Тарас вже вийшов із шинку. І ось тоді він побачив його, Гриця. Той стояв посеред майдану, ніби чекаючи його.

Чим ближче підходив Тарас до Гриця, тим більше зникала в душі ще недавня веселість, відходив, як примар, із пам'яті пропахлий тютюном і горілкою шинок, а натомість невловимий смуток огортав все його ество. Це ж і Гриць, як і він, сиротина убога... Як не подумав про це раніше, як не поговорив із ним щиро, не поспівчував, не допоміг хоч чимось... Бач, вже сам паном став...

Знаючи Грицеву звичку здороватися за руку, Тарас першим простягнув свою правицю, але Гриць не збирався з ним вітатися. Тарас звів погляд на його лице: воно було блідим і німим.

— Не гоже, пане-дядьку, у шинку гарячу і гірку воду пити... Хто її п'є, той скоро згорить... — Грицеві очі блиснули зневагою, він повернувся і швидко пішов з майдану.

Того ж вечора Ілля Іванович, хоч і делікатно, та все ж полаяв Тараса за витівку із шапкою вівса у шинку (донесли швидко!): мовляв, для простого люду то дуже крамольний приклад. Соромно було і перед Грицем...

Гриць... Тонюсінькі, як павутинки, ниточки спогадів про нього снувалися в пам'яті — то сходилися, то знову розбігалися і губилися... Захопившись споминами, Шевченко і не помітив, як опинився за брамою форту, де враз війнуло в обличчя морозяним і сухим степовим вітром. Присів на глиняну призьбу біля стіни. Що він пам'ятає ще про нього? Хіба що оту розповідь про лихого пана Кукуватого? Як не здогадався тоді, що говорив Гриць про князя Кейкуатова...

Заворожив Микола Іванович Кейкуатов Тараса своїми шляхетними манерами та люб'язністю, ото й не відмовився приїхати до нього в Бігач, щоб змалювати його чарівну дружину та діточок. Але, поживши

кілька днів серед його слуг і челяді, зовсім інше про князя довідався — і різок він для своїх кріпаків не жалів, і власних кулаків. За те ненавиділи його люди не лишень у Бігачі та Седневі, а й у інших околиць селах, звали зневажливо Кукуватим. Такі вони — пани...

Але мав тоді Тарас милу нагоду заїхати від Кейкуатова-Кукуватого в Седнів, до добрих своїх приятелів Лизогубів. Як і торік, саме стояла рання весна. У затишку лизогубівської оселі Тарасові легко і багато в ті дні писалося. Однак все ж мав їхати, серце прагнуло до Києва, до друзів — давненько вже не бачив Костомарова, Гулака, Куліша... Ні, Гриця тієї весни він не стрічав. Спитав тільки про нього у побожної Феодосії Іванівни, вона й повідала, що помандрував Григорій, як завжди, перед Паскою, помолитися до святинь київських.

Із Седнева він виїхав раненько, візок неквапно котився шляхом. Було погожо і тепло, від самісінького обрію димували і терпко пахли молодою хвоєю ліси, висока блакить тремтіла і пінилася білими хмарками...

Десь на півдорозі до Чернігова він і побачив Гриця: він самотньо йшов навпроти, у своєму незмінному халаті, із торбинкою за плечима, босоніж... Тарас попросив кучера зупинитися, зістрибнув із візка:

— Доброго дня, Грицю!

Ця зустріч для Гриця була, здалося тоді, несподіваною, він спершу ніби з острахом оглянув пана у білому костюмі, а вже потім, пізнавши, подав руку і привітався.

— Здалеку, Грицю.

— З Києва, пане-дядьку... А ти в Київ? — Грицеві очі враз посумнішали. — Не їдь туди... Повинь на Дніпрі велика... Води багато... Занесе твого човна, Тарасе, далеко... Далеко занесе...

Тарас не знаходив слів, щоб щось відказати збентеженому Грицю, але той, перекинувши торбину з одного плеча на друге, вже пішов, кинувши наостанку:

— Що ж... Їдь... Така твоя доля...

Шевченко зітхнув, відчув, як щось важке стисло йому груди, на повні легені ковтнув холодного степового повітря... Так, правий ти був, Грицю! Тоді, другого дня після останньої зустрічі з тобою, мене заарештували на переправі біля Києва. Далеко занесло мій човен, аж сюди, у далекі і дикі степи... Та й мундир отой солдатський, тепер

знаю чому, не домалював — не хотів сказати мені про мою неволю. Бо ж нікуди не дінешся від того... Така твоя доля, Тарасе...

Глухо вдарив у форті барабан. Шевченко підвівся — треба йти до служби. Клятої служби! Вже на плацу, що повнився і ворухився сірими шинелями, біля комендантської канцелярії, раптово завважив про себе: сьогодні ж 25 лютого*, твій день народження.

Тобі ж сьогодні сорок років, Тарасе! Так, справді, якийсь дивний сьогодні день із самісінького ранку — той дивний сон, спомини про Гриця... Де ти тепер, Грицю?

Гриця Золотюсінького не стало трьома днями раніше, 22 лютого 1854 року. Він сам передбачив свою смерть...

На кам'яному хресті над його могилою, на цвинтарі біля церкви Різдва Пресвятої Богородиці, донедавна можна було прочитати: «Тут спочиває прах доброї людини Григорія Мірошникова». На його місті нині встановлено меморіальний знак, а останки Григорія перепоховано на кладовищі.

Сучасники не залишили жодного письмового свідчення про те, що Тарас Григорович Шевченко, приїжджаючи до Седнева, зустрічався з ним. Але седнівці вірять, що все ж були ці зустрічі. Повіriamo й ми!

**Дата народження Тараса Шевченка за старим стилем.*

* * *

І він перо в своїй сльозі зігрів,
Весну відчувши в зимнім Петербурзі,
І він згадав, як повертались бузьки
На Україну, й раптом прояснів.

І враз палючим словом втамував
Болючу спрагу зустрічей, повернень.
І знову плакав, й сльози, наче терен,
Ховав од себе в вишитий рукав.

І виділась дніпрова далина,
І цвів барвінок пізньої любові,
І як вві сні — тонкі і чорні брови
Лукавої Ликери, як мана.

Так марив він і вікна відчиняв
В своїй кімнаті світанковим зорям —
Так сумно, Україно, зачинавсь
Десятий день твого березоля.

ШЕВЧЕНКОЗНАВЧІ РОЗВІДКИ

«Наш отаман Гамалія...»

Наприкінці 70-х років, захопившись життєписом російського вченого Платона Яковича Гамалії (1766-1817), я не сподівався, що з часом нитка пошуку приведе мене до творчості Тараса Шевченка, відкриється невідома її сторінка. Але вже тоді постать вченого асоціювалася у моїй уяві із відомим з дитячих літ Тарасовим Гамалією:

*Наш отаман Гамалія,
Отаман завзятий:
Забрав хлопців та й поїхав
По морю гуляти,
По морю гуляти,
Слави добувати,
Із турецької неволі
Братів визволяти...*

Хто ж він, Шевченків Гамалія?

Даремно заглядав до коментарів поеми, там вказано однозначно: особа не історична, а узагальнений образ.

...Платон Гамалія у чотирнадцять літ вступив до Петербурзького морського кадетського корпусу вже маючи ґрунтовні і різнобічні знання, здобуті у Київській академії. Навчався легко і вже через рік отримав звання капрала, а ще через рік йому неабияк пощастило — у складі російської ескадри на кораблі «Победоносец» вирушив у Середземне море. Юрій Косач у своєму романі «Володарка Понтиди» серед російських офіцерів, які в Італії брали участь в арешті відомої княжни Тараканової, згадує і Гамалію.

Як підрахував його біограф Олександр Андреев, протягом десяти років Платон Гамалія здійснив «дев'ять шестимісячних кампаній (з якірними стоянками)», тобто близько п'яти літ провів безпосередньо на морі. Неодноразово брав участь в бойових діях у війні з Швецією, перебуваючи на командних посадах. Валентин Пікуль в романі «Фаворит», змальовуючи Еландський бій, називає капітан-лейтенанта Гамалію «кращим астрономом флоту».

Після десятилітньої морської служби Гамалія повністю присвятив своє життя науці. Обіймаючи посаду інспектора Морського кадетського корпусу, він поставив собі за мету докорінно змінити старі програми навчання, створити найбільш повні і сучасні курси основних дисциплін. У порівняно короткий період ним розроблені фундаментальні праці по теорії морського мистецтва та практиці судноплавства, які у своїй повноті і систематичності стояли вище всіх названих праць у Росії та за рубежем. Крім того, він уклав астрономічні таблиці для мореплавців, розробив теорію ахроматичних труб, написав історію оптики тощо.

Внесок Гамалії у науку мореплавства можна безсумнівно порівняти із подвижницькою працею його ровесника Миколи Карамзіна по створенню пер-

Платон Гамалія

шої російської історії. Всі російські моряки, від мічмана до адмірала, вчені-гідрографи, кораблебудівники першої половини XIX століття — років великих географічних відкриттів — так чи інакше були учнями капітан-командора Платона Гамалії.

Дивує працездатність вченого. Як засвідчили сучасники, весь свій час він віддавав книгам — найкращим друзям у своєму самотньому житті. Він чудово знав не тільки точні науки, а й історію, світову художню літературу, більшість творів якої читав мовами оригіналу.

Про багатогранність діяльності і уподобань Гамалії свідчить хоч би те, що він був почесним членом Імператорської академії наук і

Т. Шевченко. В. Ткаченко. Гамалія. 1842-1843 рр.

обов'язковим членом Державного адміралтейського департаменту, дійсним членом Російської академії наук, де замінив по смерті відомого письменника Михайла Хераскова.

Серед праць Гамалії відособлено стоїть «Мова про науки» — своєрідний зразок громадянської публіцистики. На початку її автор цитує відомі слова Михайла Ломоносова «науки юношей питають», а далі розмірковує про користь книг наукових, історичних і, зокрема, художніх творів. Останнім надає особливого значення, радить своїм учням читати Ломоносова, Сумарокова, Державіна, Хераскова, а також Расіна, Лафонтена, Буало, Вольтера, Корнеля.

У сорок з гаком років хворий Платон Гамалія переїхав у село Лисогори Борзнянського повіту — нині це Ічнянський район. Тут він і похований. Довгий час нашим сучасникам не була відома навіть могила вченого. Лише сорок літ тому її вдалося віднайти. З ініціативи студентів Миколаївського кораблебудівного технікуму на ній встановлено оригінальний пам'ятник-стелу у вигляді вітрила на постаменті, на меморіальній таблиці напис: «Видатному вченому-академіку Гамалії Платону Яковичу (1766—1817) від вдячних нащадків».

Близько до розгадки історичного образу козацького ватажка у поемі Тараса Шевченка «Гамалія» підійшов Мечислав Гаско у своїй книзі «Пошуки і знахідки», яка побачила світ в Києві 1990 року. Цю проблему він поставив так: чи фабула поеми не опирається на життя чи перекази якогось справжнього й сучасного Шевченкові Гамалії? Невтомний дослідник життєпису Кобзаря Мечислав Едмундович проаналізував шляхи можливого знайомства Тараса Григоровича з морськими офіцерами і зупинився на особі Якова Олексійовича Гамалії — начальника канцелярії генерал-штаблікаря головного медичного управління Військово-Морського міністерства, і підтвердив його знайомство з Шевченком участю останнього у драматичному гуртку медико-хірургічної академії.

«Навряд чи зв'язок Тараса Григоровича з цією військово-науковою установою міг би здійснити без сприяння медичного управління Морського міністерства, співробітником якого був Яків Олексійович», — пише Мечислав Гаско. «Здається ймовірним, — висновує далі пошуковець, — що родинні перекази заступника столоначальника канцелярії генерал-штаблікаря про якогось із предків могли надих-

нути романтично тоді настроєного Тараса Григоровича на написання «Гамалії» у формі поеми та олійної картини, де втілено постать Якова Олексійовича».

Нагадаємо, що за свідченням відомого українського історика-археолога й етнографа Володимира Антоновича, згадана картина (датована 1842—1843 роками) намальована Шевченком і подарована Федоту Ткаченкові, який згодом передарував її Антоновичу. Авторство картини приписують Шевченкові і Ткаченкові.

Більше того, Мечислав Гаско доходить висновку, що в 1842 році Тарас Шевченко здійснив подорож Балтійським морем «у Шведчину й Датчину» (про що він писав у листі до Пилипа Корольова) на військовому пароплаві при сприянні Якова Гамалії і на знак подяки своєму приятелю написав безпосередньо на пароплаві поему «Гамалія».

То хто ж із далеких предків Якова Олексійовича Гамалії міг надихнути Тараса Григоровича на створення поеми та картини?

Здається, вичерпну відповідь на це питання дає родовід Платона Гамалії. В його біографії, вміщеній в «Записках Гидрографического департаменте морского министерства» за 1848 рік, згадується сімейна легенда роду Гамалій. Започаткований він збіднілими польськими шляхтичами Григорієм та Андрієм Висоцькими, які стали на бік Богдана Хмельницького і заслужили прихильність гетьмана, за що перший з них був призначений у посольство до Стамбулу. Григорій одразу впав в око своєю кремезною статуєю турецькому султану і той назвав його гамалем, чи на наш лад «гамалією», тобто високим, кремезним, сильним. Мабуть, гоноровитому шляхтичу прізвисько з вуст султана припало до душі — отож і стали брати Висоцькі Гамаліями. Так свідчить легенда.

Отож не погодимось з твердженням Мечислава Гаска, що у документальних джерелах і народному епосі немає жодної згадки про Гамалію і його поїздку в Стамбул. Виявляється є не тільки легенда, а й документальне підтвердження, щоправда про пізнішу поїздку до Туреччини. В «Літописі Самовидця» під роком 1668 мовиться, що гетьман Брюховецький «...послов своїх вислав Григорого Гамалію і Лаврентія канцеляристу на Білгород, до Цариграда, до царя турецького...».

Чи не цю легенду почув від Якова Олексійовича Гамалії Тарас Шевченко, чи не знав він її детальніше? Завважимо, що козацький

дипломат Григорій Гамалія мав, очевидно, у Стамбулі, крім інших турбот, також перемовини з турецьким урядом про повернення полонених співвітчизників і, мабуть, не безуспішні, за що й мав славу визволителя. Зрештою, і на картині Тараса Шевченка та Федота Ткаченка бачимо його з сувоєм паперу в руці, що ще раз характеризує Гамалію як дипломата.

Ось, здається, і вся розгадка Шевченкового Гамалії.

Побіжно про подальшу долю братів Висоцьких-Гамалій. З шістдесятих років XVII століття Григорія бачимо лубенським полковником, знаємо, що він був бездітним. Андрій значиться певний час генеральним осавулом. Солідні посади у козацькому війську обіймали і його нащадки. Правнук його, тобто батько Платона Яків Гамалія — бунчуковий товариш, а по створенню губерній — колезький асесор, засідатель земського суду у Чернігові, городничий у Пирятині. В його родовому маєтку в Милютинцях біля Пирятина і народився Платон.

Гусар із козацького гніздов'я

Погожого квітневого дня 1847 року Тарас Шевченко, попрощавшись у Седневі зі своїми добрими і щирими друзями — братами Лизогубами, вирушив до Києва. Як не вмовляли Ілля Іванович та Андрій Іванович не брати із собою рукописів, знаючи їх «крамольний» зміст, не послухався поет. Та й хіба міг він тоді знати, що по доносу студента Олексія Петрова вже розпочалися арешти членів Кирило-Мефодіївського братства. 5 квітня на переправі через Дніпро навпроти Києва було заарештовано і Тараса Григоровича.

Ось як описав цей арешт мемуарист Автоном Солтановський: «Шевченко з багатим поміщиком, кавалеристом Солоніним під'їхав до Дніпра навпроти фортеці. Але Дніпро навесні дуже розлився — переправи не було. Стояв тільки великий човен для переправи пошти і кур'єрів із квартальним наглядачем та двома жандармами. Човен готовий був відплисти до Києва. У проханні Шевченка перевезти його з товаришем відмовили, але коли Солонін пообіцяв велику винагороду, поліцейський надзиратель і жандарми прийняли їх у човен. Човен, власне, очікував Шевченка, але щоб не викликати його підозри й не дати йому можливості сховати щось із своїх речей, його спочатку начебто не погоджувалися прийняти. На середині ріки квартальний наглядач

показав Шевченкові розпорядження й оголосив його арештованим. Через кілька хвилин Шевченко вийняв із кишені пальта в'язку паперів і кинув за течією. Квартальний надзиратель і жандарми помітили це й розпорядилися вийняти з води в'язку. Солонін пропонував великі гроші, щоб в'язці дано було поплисти, але не встиг. Квартальний надзиратель і радий би отримати куш, але боявся зради з боку жандармів і гребців, а жандарми боялися квартального надзирателя».

Подібні спогади записав від Варвари Репніної один із перших біографів Шевченка Михайло Чалий. У них зазначено, що на поромі під час арешту був «один гусарський офіцер», родич подруги Репніної — Глафіри Дуніної-Борковської (уродженої Псьол): «Здогадуючись, що у валізці поета заборонений плід його музи, він хотів скинути її у воду, але поет не допустив його до цього. Потім гусар пропонував поліцейському агенту значну суму грошей (він був не з багатих людей) за знищення деяких віршів, але той не погодився, очевидно, тільки тому, що при обшуку арештованого були свідки, котрі могли б донести начальству про його дії». Згадку про це зустрічаємо також у записах Миколи Білозерського, котрий згадує про «офіцера С-у».

Хто ж цей гусарський офіцер?

Йдеться про Захарія Костянтиновича Солонину. На жаль, цього імені не фіксує виданий більше тридцяти років тому «Шевченківський словник», немає його і в більшості видань про життя Кобзаря. Найбільш вичерпні дані про нього подає відомий шевченкознавець Петро Жур у своїй книзі «Дума про вогонь». Він пише, що ротмістру Солонині на час арешту Шевченка було тридцять вісім років, службу розпочав він у Митавському гусарському полку, згодом служив у Лубенському гусарському імені короля Ганноверського полку, часто бував у Києві. Його батько Костянтин Іванович Солонина був хрещеним батьком Глафіри Псьол...

Перечитуючи ці скупі рядки, мимоволі ловиш себе на думці: а чи не з відомого остерського роду Солонин цей гусар, що так хотів допомогти Тарасу Григоровичу під час його арешту?

Ствердну відповідь на це питання подають «Родословная книга Черниговского дворянства» графа Григорія Милорадовича та чотиритомний «Малороссийский родословник» Вадима Модзалевського. Цими джерелами користувався і Петро Жур. Але вибрав найголовніше.

Ми ж маємо змогу більше довідатися про гусара Захарія Солонину та його рідні.

Цей відомий український козацько-дворянський рід бере початок від Дмитра Солонини, котрий народився на початку XVII століття і, згідно із сімейною легендою, був Брацлавським полковником. Його син Костянтин був наказним Київським полковником. Вже тоді Солонинам «пожалувані» великі маєтності на Остерщині, зокрема згодом, універсалом гетьмана Івана Мазепи від 2 січня 1696 року, їм віддано у власність села Карпоки, Літки та Соболівку із землями та населенням. Упродовж XVIII століття остерськими сотниками бачимо їхніх нащадків Сергія, Михайла та Івана Солонин. Із ліквідацією козацького устрою Солонини служать у російській армії, найперше у кавалерії — ось чому на їхньому родовому гербі бачимо кавалерійську зірку. Починаючи з кінця XVIII і майже протягом позаминулого століття Солонини були предводителями дворянства Остерщини, обіймали інші високі посади у своєму повіті.

Близько 1773 року народився Костянтин Іванович Солонина — батько нашого гусара. В юні роки розпочав військову службу — корнет гусарського імені Боура полку, брав участь у бойових діях у Швейцарії, з 1811 року перебував на цивільній службі — колезький радник у Чернігівській губернській будівельній експедиції, губернський секретар, підкоморій Остерського повіту. У 1806 році отримав у спадок села Савин і Озерне (тепер Козелецького району). Помер 1824 року, похований у Савині.

У цьому ж селі у 1809 році народився його син Захарій. До сказаного Петром Журом додамо: у 1831 році Захарій Солонина у складі Хоперського козачого полку брав участь у бойових діях на Кавказі, за що одержав орден Святої Анни четвертого ступеня з написом «За хоробрість». Його дружиною була Марія Григорівна — представниця іншого відомого українського козацько-дворянського роду Гамалій.

У 1850 році ротмістр Захарій Солонина вийшов у відставку і розпочав цивільну службу у Саратові, помер у 1855 році у Воронежі. Серед його рідних варто назвати молодшого брата Миколу Костянтиновича — гірничого інженера, який довго працював на Уралі, а останок свого життя провів у Савині, де й похований. Із чотирьох дітей Захарія згадаємо лише сина Григорія. Він служив на Сахаліні «по тюремному

ведомству», у 1904 році був звинувачений японцями у шпигунстві і скараний «с отсечением головы».

Наша розповідь була б неповною без згадки про останнього із роду остерських Солонин — Володимира Костянтиновича. Народився він 1851 року і все своє життя присвятив армії, у 1911 році отримав звання генерал-лейтенанта, нагороджений російськими орденами Станіслава і Володимира, а також Сіамським орденом із зіркою, Перським орденом Лева і Сонця із зіркою, Чорногорським орденом князя Данила та Болгарським орденом Олександра. На схилі літ, не будучи ніколи одруженим, він заповів свою остерську садибу рідному місту. Нині у цьому двоповерховому будинку (одному із найкрасивіших у сучасному Острі) серед старовинного парку розташовано місцевий краєзнавчий музей.

Маючи таку інформацію, можемо зробити деякі висновки. По-перше, гусар-ротмістр Захарій Солонина 5 квітня 1847 року, очевидно, їхав зі свого родового маєтку в Савині до Києва. У дорозі й звела його доля із Шевченком. По-друге, він міг заочно знати Шевченка — чути про нього від своїх рідних, зокрема, як стверджує Петро Жур, від Глафіри Псьол. По-третє, навіть за кілька годин спільної поїздки до Києва Солонина міг довідатися від Шевченка про те, що той їде із Седнева від Лизогубів, які доводилися далекими родичами Солонин. Саме

Остерський краєзнавчий музей. Сучасне фото

так: родовідне дерево Солонин стверджує, що Михайло Солонина, котрий був остерським сотником у 1729 - 1751 роках, мав за дружину доньку Якова Лизогуба, тобто прабабусю Захарія Костянтиновича. І, нарешті, темою його розмови із Шевченком міг стати і той факт, що художниця Глафіра Псьол (знайома Шевченка і родичка Солонини) саме тоді якраз вийшла заміж за Петра Дуніна-Борковського, брата Надії Дмитрівни — дружини Андрія Лизогуба.

Як бачимо, Захарій Солонина був попутником Шевченка незвичайним. Тому й так прагнув якимось допомогти поетові у скрутній ситуації на переправі.

Власне, на цьому можна було б поставити крапку, якби не одна обставина...

Наприкінці літа 1857 року Тарас Шевченко повертався із десятилітньої солдатської неволі. Корабель «Князь Пожарський», на якому він плів по Волзі до Нижнього Новгорода, зробив зупинку у Саратові. У Шевченка побував саратовець Петро Чекменьов, котрий повідомив поета, «що Марія Григорівна Солонина, людина вам незнайома, ваша землячка і поклонниця, доручила мені передати вам її сестрин поцілунок і вітання з бажаною волею». Про це Шевченко записав у своєму «Щоденнику» 1 вересня того ж року. Ми ж підкреслимо — ота Марія Григорівна була вдовою Захарія Костянтиновича Солонини.

Маємо відтак хвилюючий факт: Захарій Солонина був останнім, хто спілкувався із Шевченком перед його арештом і подальшим засланням, а його дружина — однією із перших, хто вітав поета із дожданою волею. Є всі підстави вважати, що в цій родині шанували Тараса Григоровича, знали його творчість. Можливо, спілкувалися Солонини в ті роки і з товаришем Шевченка по Кирило-Мефодіївському братству, видатним істориком Миколою Костомаровим, який відбував на той час своє заслання у Саратові. А це спілкування аж ніяк не могло обійтися без згадок про Шевченка.

Принагідно також зазначимо, що Марії Григорівні, на відміну від свого чоловіка, судилося довге життя. Ще в 1913 році, на час укладання Вадимом Модзалевським свого «Родословника», вона, маючи 84 роки, жила у Києві при своїй доньці Катерині (в заміжжі Клопотовській).

Отож замовимо тепле слово про Захарія Солонину — доброго і чесного гусара...

КРАЄЗНАВЧІ МАТЕРІАЛИ

П'ять днів у Ніжині

Кінець грудня 1845-го та перші дні нового року Тарас Шевченко провів у селі В'юниці та Переяславі, де, незважаючи на хворобу, пише поетичні твори, зокрема, і безсмертний «Заповіт». А вже 12 січня бачимо його на традиційному балу в Тетяни Волховської у Мойсівці Пирятинського повіту. Тут поет зустрічається з багатьма своїми друзями і знайомими – Григорієм Тарновським, Миколою Маркевичем, Віктором Забілою, знайомиться із князем Кейкуатовим – власником села Бігач неподалік Чернігова, та родиною Катериничів з Марківців Козелецького повіту.

Звідси вирушає в Ісківці Лубенського повіту – до Олександра Афанасьєва-Чужбинського, який згодом залишить детальні спогади про відвідини Тарасом Григоровичем Ніжина і Чернігова.

Отже, відкриємо ці спогади: «...заїхав він до мене перед Масляною – блідий і з поголеною головою після недавньої пропасниці. Тоді він постійно носив чорну оксамитову шапочку. Я й не знав, що він лежав хворий за кілька верст у Переяславському повіті... Цього й останнього разу він заїхав до мене в Ісківці з метою запросити мене супроводжувати його по Малоросії; він мав намір перемальовувати старовинні речі по церквах та монастирях...»

По дорозі на Чернігів Шевченко і Чужбинський побували на ярмарку в Лубнах і не пізніше вівторка 19 лютого були у Прилуках. Тут стався випадок, який не міг не занотувати Тарасів супутник: «В той час, як у Прилуках перепрягали нам коней — це було вночі, — на сусідній вулиці сталася пожежа. Горіла вбога халупа. Народ збігався, але гасили й допомагали здебільшого євреї, бо в халупі жив їхній одновірець. Ми також прибігли на пожежу, і Тарас Григорович кинувся рятувати майно погорільців. Він нарівні з іншими виносив різний мотлох, коли все закінчилося, виголосив промову до християнського населення, що діяло якось неохоче... Шевченко палким словом докоряв присутнім за байдужість, доводячи, що людина в скрутій біді, хоч би якої була нації, хоч би яку сповідувала віру, стає нам найближчим братом».

Попереду був Ніжин, де поет провів не більше п'яти днів. Тарасові вже довелося бачити його навесні 1843 року, коли їхав до Качанівки. На той час місто налічувало понад 9 тисяч жителів, в ньому діяло два десятки церков і два монастирі. Упродовж двох століть місто славилося своєю торгівлею, значна роль в якій належала грецькій громаді – одній з найчисельніших в Україні. Як колишнє полкове місто, Ніжин посів помітне місце в історії доби Гетьманщини. Зокрема, тут у 1663 році відбулася відома «Чорна рада», що згодом лягла в основу однойменного історичного роману Пантелеймона Куліша.

Ніжин. 1830 р.

Та найбільш відомим для Тараса Шевченка Ніжин був відомим своєю гімназією вищих наук князя Безбородька, відкритої 1820 року, в якій навчалося чимало його друзів і знайомих – Євген Гребінка, Аполлон Мокрицький, Віктор Забіла, Нестор Кукольник, Василь Тарновський, Яків де Бальмен, Олександр Афанасьєв-Чужбинський...

Зрештою, випускником гімназії був і Микола Гоголь, з яким Шевченко так і не познайомився, висловлюючи пізніше з цього приводу жаль, зокрема, в листі до Варвари Репіної: «Перед Гоголем должно благоговеть как перед человеком, одаренным самым глубоким умом и самою нежною любовью к людям!» Ще навчаючись в Академії мистецтв він виконав ілюстрацію до повісті Гоголя «Тарас Бульба» – «Зустріч Тараса Бульби з синами», а у 1844 році написав вірш «Гоголю».

Родом з Ніжина був Олексій Сенчило-Стефановський, тут працювали Іван Сошенко і Капітон Павлов. Згодом, на засланні, Шевченко не раз згадуватиме Ніжин у своїх повістях, зокрема, у «Близнецах» – білу хатинку «с садиком и цветничком, как раз против греческого кладбища», «кондитерскую Неминая», річку Остер.

Шевченко і Чужбинський приїхали до Ніжина в день відкриття Всеїднівського ярмарку і зупинилися в готелі з колоритною назвою «Не минай», про який останній згадував: «Не минай», значить, не проїжджай, або не проходи мимо! Хитра назва! Втім, треба й те сказати, що для повітового міста і цей готель гарний: номери пристойні, хоча меблі не зовсім зручні, а страви досить смачні».

Далі автор спогадів зазначає: «Приїзд Шевченка до Ніжина не міг лишитись таємницею. Двері наші не зачинялися, особливо нас відвідували студенти, і серед інших М.В.Гербель, що був тоді на останньому курсі». На згадку про зустріч Тарас записав в альбомі дев'ятнадцятирічного Миколи Гербеля перші чотири рядки свого вірша «Гоголю»:

*За думою дума роєм вилітає,
Одна давить душу, друга роздирає,
А третя тихо, тихесенько плаче
У самому серці, може, й Бог не бачить.*

Вдруге Шевченко й Гербель зустрінуться 1860 року в Петербурзі. Саме тоді колишній ніжинський студент видав під своєю редакцією

«Кобзар» Тараса Шевченка в перекладі російських поетів», де вмістив і власні переклади. Пізніше ця книга в доповненому і доопрацьованому вигляді ще двічі побачить світ, залишаючись аж до початку ХХ століття одним з основних джерел знайомства російських читачів з поетичною творчістю Кобзаря. Зберігся і лист Шевченка до сина Миколи Маркевича Андрія 1857 року, в якому він запитує: «Чи не зустрінешся ти часом з Гербелем, переводчиком «Слова о полку Ігоревім». Воно хоч і зоветься Гербель, а такий же сірий хохол, як ми з тобою, молодий мій друже».

Цей «сірий хохол», нащадок швейцарського архітектора, запрошеного Петром I до Росії, хоч і народився в Твері, дитинство провів у місті Шостці Чернігівської губернії, де його батько генерал-лейтенант Василь Гербель обіймав посаду начальника порохового заводу.

Мабуть, відвідав Тарас Шевченко і сам Ніжинський ліцей – такий статус тоді мала колишня гімназія. Як художника його цікавила там насамперед картинна галерея, яку з нагоди 25-річчя заснування навчального закладу подарував ліцею його почесний попечитель Олександр Кушельов-Безбородько. Ще влітку 1845 року він повідомляв міністра народної освіти: «Я дарую ліцею картинну галерею, яку я придбав у різних містах Італії і Європи... Всього 175 картин у позолочених рамах з умовою, щоб ці картини були розміщені у вільних залах будинку ліцею і служили розвиткові хорошого смаку і залишались завжди власністю цього навчального закладу».

Найповніше в галереї, що досі є окрасою Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя, представлено живопис епохи Відродження. Значна частина картин – оригінали творів живописців болонської школи, однією з перших серед яких є

Микола Гербель

«Нарцис біля джерела» Агостіно Каррачі. Центральну частину залу прикрашає полотно «Марія Магдалина» пензля невідомого митця школи Тиціана. В колекції чимало копій, виконаних учнями Рафаеля, Корреджо, Тиціана, Мікеланджело, Перуджіно, Вазарі. Фламандський і нідерландський живопис представлений роботами Брейгеля, Ван Дейка, Рубенса та інших.

Та повернемося знову до спогадів Тарасового супутника: «У четвер ми пішли в Дворянське зібрання. Тут сталася невеличка пригода. Хтось з начальствующих осіб не хотів було впустити Шевченка на тій підставі, що останній був в оксамитовій шапочці, але цьому педантичному мужеві пояснили, що Тарас Григорович, хоч би в якому був убранні, робив честь своєю присутністю. Поет дуже сміявся з цієї пригоди».

Загалом Шевченка і його товариша ніжинці зустрічали гостинно, нудьгувати не доводилося, особливо в товаристві «чарівної М.С.К., відомої тоді красуні в Малоросії, що дурила всім голови», пише Афанасьєв-Чужбинський. Мова йде про качанівську знайому Тараса Марію Задорожню, яка на той час жила в Ніжині, де її чоловік Андрій Кржисевич служив поліцеймейстером.

Згадуючи про перебування Шевченка в Ніжині, Афанасьєв-Чужбинський розповідає про випадок, що трапився з ним в цьому місті і чудово засвідчив таку його рису як безкорисливість, бажання допомогти кожному, хто потрапив у скрутну ситуацію.

«Як тепер пам'ятаю, прокинулись ми в суботу досить рано, і поки не прибули гості і нам ще не час було вирушати до знайомих, я хотів піти у крамниці купити деякі припаси, бо ми збиралися виїхати після балу до Чернігова і в такий спосіб завершити Масляну. Виходячи з дому, я просив Шевченка приготувати чай.

— Не хочеться мені уставать, — промовив він, — щось я утомився, так би й кабанував цілісінький день. Нехай приносять самовар, а прийдеш – сам в зробиш чай.

Я погодився і вийшов.

Повертаюся хвилин через двадцять. Тарас Григорович був одягнений. За столом сидів якийсь юнкер, пив чай і підливав собі у склянку рому з карафки, поданої послужливим номерним.

— От нам Бог і гостя послав, — сказав мені Шевченко.

Юнкер вважав за потрібне відрекомендуватися мені. До нас часто приходили відвідувачі, але коли я глянув на цього, в мене виникла якась темна підозра, що відвідувач цей з'явився до нас, власне, не через бажання познайомитись з українським поетом, а з іншою метою. Але я намагався бути якомога привітнішим. Юнкер розповів кілька анекдотів, давно вже відомих, і коли не залишилось більше рому, він, голосно гукнувши номерного, наказав подати ще карафку. Мені це не сподобалось і непокоїв мене не зайвий полтинник, а перспектива бути в товаристві з невідомим суб'єктом, який після закінчення другої порції рому міг стати нестерпним. Напившись чаю, юнкер відкликав Шевченка набік і щось шепотів хвилин зо дві, потім розкланявся і вийшов.

— Дай мені три карбованці, — сказав мені несміливо Тарас, дивлячись на мене з своєю добродушною посмішкою, і по обличчю видно було, що він готовий розсміятись.

— Певно, тому? — спитав я стиха, показуючи на двері.

Він махнув рукою. Я вийняв гроші. Шевченко взяв шапку і вийшов. Повернувшись, він розповів мені, що юнкер, увійшовши до нас у номер і відрекомендувавшись, признався йому, що програв казенні грошу і просив позичити п'ять карбованців, не повернувши яких він міг мати великі неприємності. Тарас Григорович по доброті душевній поставився співчутливо до цього молодого хлопця і обіцяв допомогти, а поки що запросив напитись чаю. Та коли гість, осушивши карафку рому, зажадав другої, то, незважаючи на таке похвальне служіння Бахусу, Тарас вирішив зменшити пожертву і дав три карбованці. При цьому тільки жартома попросив, щоб я не розповідав В.О.Закревському, який міг образитись за таку байдужість до справжнього мочемордія. Він ніколи не відмовляв тим, що просили, а бували часи, коли в нас спільний капітал зменшувався до кількох гривень. Тарас Григорович завжди брав дрібну монету для подання милостині. Співчуття до злиднів і горя інших приводило його іноді до найнаївніших сцен, і це ще більше вабило кожного до його особи. Правда, після нахабного обману, коли він позбувався останніх грошей, він сердився і давав слово бути обачнішим; але яке-небудь нове жебрання, спритно скорчена міна, жалібний голос — і Тарас не витримував. Певна річ, поважаючи таку його рису, я ніколи не казав

йому про це, бо не влаштовувати ж слідство – варто чи не варто подавати милостиню; але багато знайомих із співчуття радили Шевченку берегти свої фінанси.

— Я й сам знаю, — відповідав він, — та нехай краще тричі одурять мене, а все-таки учетверте подам тому, хто справді не бачив, може, шматка хліба».

Того ж суботнього дня після балу Шевченко і його товариш виїхали з Ніжина в напрямку Чернігова, «де сподівалися побачити цікаву старовину».

Тарасова Масляна

У книзі «Очерк города Чернигова и его области в древнее и новое время», що вийшла в Києві у 1844 році, читаємо: в місті було 12 тисяч жителів, у тому числі 840 дворян та 158 «осіб духовного відомства», тут 110 лавок, три заводи сальних свічок, вісім цегельних і один пивоварний, 17 церков та два монастирі.

Саме сюди, у губернський Чернігів, Тарас Шевченко приїхав увечері в неділю 24 лютого 1846 року. Місто мало чим відрізнявся від того, яким він побачив його вперше, коли підлітком їхав в обозі свого пана Енгельгардта до Вільна, і який минав уже юнаком по дорозі на Качанівку.

Цього разу Тарас Шевченко відкривав насамперед старожитності одного з найдавніших міст Київської Русі, перша літописна згадка про яке сягає 907 року. Все побачене сумлінно занотував для звіту Археографічної комісії, за завданням якої і приїхав до Чернігова.

На давньому Валу Шевченко побачив фортечні гармати XVIII століття, оглянув Спаський собор — ровесник Софії Київської, закладений Мстиславом Володимировичем, братом Ярослава Мудрого, а також іще одне муроване диво давньоруських часів — Борисоглібський собор із царськими вратами, виготовленими за вказівкою гетьмана Мазепи з язичницьких ідолів, знайдених неподалік.

Шевченко-археограф у П'ятницькій церкві, також пам'ятці доби середньовіччя, звернув увагу на потір — велику чашу для церковного

обряду, подаровану свого часу Мазепою Покровській церкві в селі Мохнатин (нині Чернігівський район), замалював її. Оглянув ще одну пам'ятку давньоруської доби — Успенський собор Єлецького монастиря, а навпроти нього захопився Чорною могилою — язичницькими похованнями кінця X століття, помилково ототожнюючи її з іншим курганом того часу — могилою княжни Чорної, що була неподалік, ближче до центру міста. Згадав при цьому польського поета Юліана Немцевича, що оспівав Чорну, звісно, як свою землячку.

Відвідав також Болдину гору, де біля Іллінської церкви беруть початок Антонієві печери, засновані Антонієм Печерським ще в роки князювання в Чернігові Святослава — сина Ярослава Мудрого.

З дозволу архієпископа Чернігівського і Ніжинського Павла Подлипського Тарас Шевченко познайомився з церковними старожитностями архієрейської ризниці. А в іншому кінці міста оглянув будинок духовної семінарії, який свого часу належав Чернігівському полковнику і наказному гетьману Павлові Полуботку. В семінарській бібліотеці, мабуть, переглянув книгу «Скарбница потребная» письменника і релігійного діяча XVII століття Іоанікія Галятовського. В ній Тараса Григоровича зацікавив той факт, що впродовж дванадцяти років місто, після нападу на нього війська київського підкоморія Самійла Горностая, перебувало в запустінні.

Згодом, на засланні, Тарас Шевченко не раз згадував Чернігів у повістях «Княгиня», «Музикант», «Капитанша», «Прогулка с удовольствием и не без морали» і, звісно, в «Щоденнику».

Шевченко і Олександр Афанасьєв-Чужбинський мешкали у найкращому в місті готелі «Царград», який у 1857 році Тарас згадав у «Щоденнику»: «в «Царграде», не в Оттоманской столице, а в единственном трактире в городе Чернигове». Цей

**Т. Шевченко. Потір із церкви
с. Мохнатин. 1846**

заклад, що проіснував майже сотню років, годилося б назвати готелем для класиків. Свого часу в ньому зупинялися Олександр Пушкін і Микола Гоголь, а наприкінці позаминулого століття — Лев Толстой і Максим Горький. Іще до Другої світової війни на будинку готелю було прикріплено меморіальну дошку, що засвідчувала перебування в ньому Шевченка. В роки війни будинок дуже постраждав від німецької бомби і його знесли. Нині на цьому місці встановлено пам'ятний знак.

Першого дня в Чернігові обидва поети пішли до Будинку дворянських зібрань на Валу, де ще зранку почалися урочистості з нагоди проводів Масляної. Як зазначив Афанасьєв-Чужбинський, «нам дуже цікаво було увійти до товариства, де не сподівалися побачити жодної знайомої душі, а Тараса особливо цікавило: чи не причепиться хто-небудь до нього через шапочку (як це було кілька днів тому у Ніжині — В. С.). Та ніхто не причепився, а я несподівано зустрів двох давніх приятелів, і швидко звістка про Шевченка розійшлася по залу. Але Тарас Григорович, познайомившись з кількома своїми шанувальниками, незабаром поїхав, і вони десь проводжали Масляну».

Тими шанувальниками Шевченка, неважко здогадатися, були брати Ілля та Андрій Лизогуби з містечка Седнева. Власне, вони були знайомі заочно. Ще у грудні 1844 року Варвара Репніна писала Тарасові Григоровичу про Андрія Івановича: «Шкода, що ви

Чернігів. Будинок дворянських зібрань. Фото поч. XX ст.

не знайомі з Лизогубом, з яким гарячим почуттям він оцінює ваші поеми і як жалкує, що особисто не знайомий з вами». У Репніних у Яготині зустрічався поет і з Віталієм Івановичем — іще одним із братів Іллі та Андрія. Мали Лизогуби й будинок у Чернігові, на Застриженні, навпроти губернаторського будинку. Очевидно, там з новими друзями і проводжав Тарас Масляну того недільного лютневого дня.

А Олександр Чужбинський провів у дворянському зібранні весь вечір і вранці описав у вірші вчорашній бал, «давши назви квітів і рослин усім особам прекрасної статі». Він згадував, що Шевченкові «той вірш так сподобався, що, примусивши мене повторити, він одразу ж сів за стіл, взяв олівця і на полях зробив ілюстрацію, наскільки міг запам'ятати ту чи іншу особу. Певна річ, схожості не було, бо за якусь годину не міг же він роздивитись незнайомі фізіономії, проте було багато комізму у фігурах деяких рослин, особливо смішно вийшли капуста, півонія, морква і т. п. Тарас Григорович надзвичайно ретельно взявся до діла, приймаючи його близько до серця.

— Ось знаєш що, — сказав він, — ось перепиши лишень начисто і зостав мені більше місця, я гарненько ілюструю.

Я переписав вірш, а до обіду була готова майстерна ілюстрація...»

Ілюстрований Тарасом вірш Олександра побачили їхні гості, і жартівливий твір помандрував містом, побувавши в кількох родинях. І хоч у ньому «не було нічого образливого, а тим паче не було названо жодного імені», все ж сприйняли безневинну витівку авторів не всі однозначно. Шевченко сміявся з того й нагадував Чужбинському: «Буде тобі, як розходяться морква чи капуста».

Пізніше дещо іронічно згадував Шевченко нестримний потяг Чужбинського до віршописання в Чернігові. У щоденнику за 2 липня 1857 року він пише: «Мы прожили з ним вместе весь великий пост, и не оказалось в городе не только барышни, дамы, даже старухи, которой бы он не написал в альбом не четырёхстишие какое-нибудь (он мелочь презирал), а полную увесистую идиллию. Если же альбома не обреталось у какой-нибудь очаровательницы, как, например, у старушки Дороховой, вдовы известного генерала 1812 года, тогда он преподносил ей просто на шести и более листах самое сентиментальное послание».

Історія про поетичне натхнення колишнього товариша, теж згадана в цьому записі, вже сумніша: «Я знав его как самого неистового и неистощимого стихотворца, но не знал скрытого механизма, которым приводилось в движение это неутомимое вдохновение. И тогда только, когда поселились мы, во избежание лишних расходов, во-первых, а во-вторых, чтобы, как товарищи по ремеслу, созерцать друг друга во все минуты дня и ночи, тогда только узнал я тайную пружину, двигавшую это истинно неутолимое вдохновение. Пружина эта была самовар. Сначала я не мог взять в толк, почему мой товарищ по ремеслу не спросит, когда ему вздумается, стакан чая из буфетика, как я это делаю, а непременно велит подать самовар. Но когда я рассмотрел приятеля поближе, то оказалось, что он, собственно, не самовар велел подавать, а велел подавать вдохновение, или пружину, приводящую в движение эту таинственную силу».

Одне слово, за натхнення для товариша, тобто за киплячий самовар, власнику «Царграда» заплатив Тарас 23 рублі сріблом, які, незважаючи на обіцянку, Афанасьєв-Чужбинський так і не повернув. Щоденниковий запис Шевченка можна зрозуміти: стомлений солдатською службою, самотній, він згадує давні борги «за самовара» і не бажає бачити того, що тоді єднало їхні душі.

Але повернемося до спогадів Чужбинського. Він зазначає, що з огляду на неоднозначне сприйняття вірша з ілюстраціями, «ми вирішили жити анахоретами, але запрошення були такі щирі і в деяких домах нас приймали так гостинно, що ми, махнувши рукою, почали з'являтися у чернігівському вищому світі. У двох домах особливо часто збиралися — у губернатора і губерньського предводителя, де нас оточували всілякою увагою і де справді щирий і невимушений прийом усіх і кожного був першою і головною умовою».

Один із перших біографів Кобзаря Олександр Кониський додає: «Споминки Чужбинського про час перебування Шевченка в Чернігові сходяться з тим, що й мені доводилося чути від старих людей. Шевченка вітали чернігівці щиро, приязно: скрізь він був бажаним гостем. Інакше й не могло бути. Слава Шевченка як українського поета була дорогою для чернігівців, які свідомо почували себе українцями. «Шмат гнилої ковбаси» тоді ще між чернігівцями не панував. Люди освічені, тримаючись поступу, не лякалися прилюдно рідної мови і не відріка-

лися від своєї національності. Тим-то й між вищими урядниками до таких українців була повага...»

Цими вищими урядниками, веде далі Кониський, були губернатор Павло Гессе та губернський предводитель дворянства Василь Ладомирський. До першого Шевченко вже звертався листовно з проханням сприяти у поширенні «Живописной Украины». Перед самісіньким приїздом до Чернігова Тараса Григоровича губернатор особисто передплатив видання, надіславши до канцелярії Харківського генерал-губернатора Миколи Долгорукова 3 рублі сріблом. Певні зусилля робив і Ладомирський, хоча загалом передплата «Живописной Украины» на Чернігівщині була незначною. Мабуть, саме в губернаторському домі Шевченко познайомився з 67-річною Євдокією Дороховою, яку ми вже згадували в цій розповіді. Вона була вдовою генерал-лейтенанта Івана Дорохова, який відзначився у війні з Наполеоном, і жила в родині своєї дочки — дружини Павла Гессе.

З невісткою Євдокії Іванівни Марією Дороховою, начальницею Нижегородського інституту шляхетних дівчат, Тарас Шевченко познайомиться в 1857 році, повертаючись із заслання. Ця жінка була справді вартою поваги українського поета — вона доводилася двоюрідною сестрою декабристів Федора Волконського і Захара Чернишова, а її чоловік Руфин Дорохов товаришував із Пушкіним і Лермонтовим. Тарас Григорович намалював портрет Марії Олександрівни, не раз згадував її у «Щоденнику» та листах.

Серед чернігівців, із якими познайомився в ті дні Шевченко, був і Степан Громеко, за словами Чужбинського, «тоді ще підпоручик якогось піхотного полку». Зустрінуться потім вони у Петербурзі навесні 1858 року, про що Шевченко запише у «Щоденнику». На той час Громеко вже встиг послужити навіть жандармом, та, мабуть, більше розкрився його таланти у публіцистиці. Зокрема, його статтю «Про поліцію і хабарі» згадує і Тарас Григорович.

Дві седнівські весни

Уперше Тарас Шевченко приїхав до Седнева у березні 1846 року і провів тут неповні два тижні, на які випали і Великодні свята. Що ж привело його в цей куточок чернігівського краю? Передовсім, поради друзів зазнайомитися з небайдужою до долі України та її культури родиною братів Лизогубів, особливо ж рекомендація Варвари Репніної (свого часу Ілля Лизогуб служив ад'ютантом її батька князя Миколи Репніна).

Отож Тараса тепло вітали Ілля Іванович з дружиною Єлизаветою Іванівною з роду графів Гудовичів, Андрій Іванович з дружиною Надією Дмитрівною, уродженкою Дуніною-Борковською, сестра Лизогубів Феодосія.

То були для Шевченка радісні і незабутні дні спілкування зі своїми седнівськими друзями. У привітній оселі над Сновом лунали вірші поета, звучала музика, співались українські пісні. А ще Тарас малював: тут ним створено малюнки «Коло Седнева», «У Седневі», «Чумаки серед могил». Також виконано портрети братів: олією — Іллі Івановича, олівцем — Андрія Івановича. Звичайно, були й інші малюнки, у тому числі й зроблені на стінах помешкання, де він жив і працював.

Ось рядки спогадів Миколи Білозерського: «Будучи у Седневі в Лизогубів у 1856 році, я бачив на стіні їхньої чарівної вілли кілька картин роботи Шевченка. Андрій Іванович показав мені, пам'ятаю, п'ять власноручних листів до нього від Шевченка, писаних у 1847-1848 роках».

На жаль, більшість Шевченкових автографів загинула у страшній пожежі, що сталася у маєтку Лизогубів у березні 1883 року, коли, як свідчив сучасник, «огонь... пожер силу книжок, силу стародавніх актів і мемуарів, і всі ті малюнки, що лишив Шевченко».

Т. Шевченко. Ілля Лизогуб. 1846 р.

Т. Шевченко. Андрій Лизогуб. 1846 р.

Т. Шевченко. У Седневі. 1846 р.

Удруге побував Шевченко у Седневі роком пізніше, теж весняної пори, і прожив тут від перших чисел березня до перших чисел квітня. Цей приїзд був особливо плідним у його поетичній творчості. Тут він переписав до окремого зошита збірку «Три літа». Сьомим березнем датовано написану тут поему «Осика», перероблений варіант якої відомий під назвою «Відьма». А вже восьмим березневим днем позначено передмову до другого видання «Кобзаря», якому не судилося побачити світ.

Завершувалися теплі гостини у Лизогубів. Тарас Григорович від'їздив до Києва, звідки вже докочувалися чутки про жандармські репресії щодо вільнодумства. Андрій Іванович та Ілля Іванович, відаючи про те і читаючи рукопис другого видання «Кобзаря», настійливо умовляли Шевченка не брати його з собою, щоб зайвий раз не ризикувати. Шевченко не послухався. Його було заарештовано 5 квітня 1847 року на переправі через Дніпро біля Києва. Попереду були довгі та тяжкі роки солдатчини.

Але й туди, у далеке заслання, тягнулися до Тараса ниточки приязні із Седнева. Брати Лизогуби надсилали йому гроші, книги, фарби та папір для малювання тощо. Втім, зв'язки тривали не довго. За порушення Шевченком царського наказу про заборону писати і малювати його знову заарештували. При обшуку було знайдено і сім листів Андрія Лизогуба, які негайно доставили до Петербурга. Звідти до Чернігова прибув шеф жандармів Олексій Орлов і в присутності губернатора Павла Гессе провів з Андрієм Івановичем «виховну» розмову. Як не відстоював він свого права на листування із засланцем, проте його змусили — іменем самого імператора — відмовитися від стосунків з Тарасом Григоровичем.

Про перебування в Седневі Кобзаря нині нагадують і встановлені тут йому пам'ятники, і давня Лизогубівська садиба, і тіністі алеї довоколишнього парку. На жаль, уже кілька років немає старої липи у тому парку, яку не одне покоління седнівців звало Шевченківською — на її місці росте молоденьке деревце.

«Шкода того барвіночка...»

У селі Липів Ріг, що біля Ніжина, пам'ятають про Ликеру Полусмак — про цю останню, недовгу любов Тараса Шевченка, що принесла йому і короткочасну радість, і гарячі сльози. Тут переказують події тієї драми, слова очевидців про неї. Рoste і дуб Шевченка, хоча він тут ніколи не бував.

Ликера народилася в цьому селі у 1842 році і була кріпачкою Миколи Макарова — письменника і журналіста, який виступав у таких виданнях, як «Современник», «Иностранное обозрение», «Основа». До сестри Макарова Варвари Карташевської, що жила у Санкт-Петербурзі, і було привезено молоду дівчину. Там з нею і познайомився Тарас Шевченко. Ось спогади, залишені Карташевською:

«Він признався, що на старості років йому хотілося б одружитися і мати... домівку з хатою й садком. На його горе, в 59-му маман приїхала до мене й привезла з собою Ликеру. Вона йому дуже сподобалась. Дійсно, вона була молода, свіжа, але я запевняла його, що морально вона нічого не варта, та ще й, до всіх її вад, була лінивою. Він поетизував її і говорив, що всі ці вади зникнуть, коли вона буде почувати себе вільною. Він помилявся. Після мого приїзду з Петербурга я попрохала братів дати волю лакею Миколі, а пізніше й Ликері дали волю. Вона не змінилася до кращого».

А Тарас Шевченко вже писав своєму двоюрідному братові Варфоломію 22 серпня 1860 року: «Я оце заходився женитися, то мені, бач, і тут треба гроші; а вся надія на «Основу» та на «Кобзар». Будущеє подружжє моє зоветься Ликеря — кріпачка, сирота, така сама наймичка,

як і Харита, тільки розумніша од неї, письменна і помосковському не говорить. Вона землячка наша з-під Ніжина. Тутешні земляки наші (а надто панночки), як почули, що мені Бог таке добро посилає, то ще трошки подурнішали. Гвалтом голосять: не до пари, не до пари! Нехай їм здається, що не до пари, а я добре знаю, що до пари!»

Слід, однак, далі зачитати спогади Варвари Карташевської:

«Я згадала, що Ликера приїхала до Петербурга зовсім хвора, лікар знайшов у неї сухоти. Ми всі стурбувалися, і добрий Микола сам повів її у лікарню, де вона пробула шість тижнів. Після хвороби вона ще більше розквітла, і бідний Шевченко ще більш, ніж до того, закохався. Навесні, в 60-у році, я з хворим чоловіком поїхала за кордон, а Ликеру залишила в жінки Куліша. Там Ликера не захотіла працювати, і Шевченко перевіз її до своїх приятельок, мадам Іванової, сестри графині Толстої. Її там пестили і носили на руках. Визнали потрібним взяти

**Т. Шевченко.
Портрет Ликери. 1860**

**Ликера Полусмак
в останні роки життя**

для неї вчителя, який, як казали, почав до неї залицятися. Бідний Шевченко не витримав, обляяв її і прогнав. Ликера писала мені за кордон, що вона благає мене, щоб я знову взяла її служницею. Але я категорично відмовила і радила шукати місця».

Із Кулішихою, тобто із письменницею Ганною Барвінок, жила тоді і сестра її Надія, спогади якої також були записані. Ось що вона згадувала про Ликеру своїй дочці, письменниці Надії Кибальчич (Наталці Полтавці):

«Ликера з першої ж пори показала дівчиною лінивою, нечепурною і дуже легкодушною. Вставала вона ранком пізніше, як мати, нічого у кімнатах не робила, і тільки одно — усе вишивала якісь лиштви, що немовбито їй загадала її пані. Ходила вона завсігди невмивана, з чорною шиєю і нечесаними косами; проте була дуже кокетна і любила красуватись своїм тонким, гнучким станом, задля чого надівала шнурівку під вишитою сорочкою, і заводила любовні інтриги з сусідськими лакеями, що таскали їй на гостинець жарену дичину в кишенях. Ликері тоді було років з двадцять, але красивою, у строгім змислі, її не можна було назвати — так собі, приємна, українського типу дівчина: середнього росту, кругловида, трохи веснянкувата, кароока, рот маленький, уста пишні, вишневі, коси густі, темнорусі... Тільки постать її, тонка у стані і пишна у плечах, була дуже гарна, і Ликера те добре знала... Зодягалась вона зовсім по-українському. Як на просту дівчину, — додає мати, — вона була дуже хитра і розумна. Спочатку вона не діставала у нас ніякої плати, а потім, як наша слуга, зобиджена тим, що Ликера не хоче їй ані у чому помагати, відійшла, стала їй мати платити два рублі на місяць з тою умовою, щоб вона нам usługувала. Проте і тоді мало було пожитку з Ликери, особливо як вона стала зарученою Шевченка і матері самій якось було ніяково казати їй usługувати.

...Тим часом, хоч відносини Тараса до нашої сім'ї стали тепер зовсім не такі щиросердечні, як були попереду, він все-таки просив завсігда мою матір їздити з ним по магазинах, купувати і замовляти Ликері придане, що він хотів справити сам, на свої гроші. Так, пам'ятає мати, було їй тоді пошито два пальта (рід української свитки, з вусами ззаду): одно чорне — плюшеве, оброблене оксамитом, друге — біле, суконне, на голубій шовковій підбивці, з обділкою з білого оксамиту і золотого шнуру, і з золотими філіграновими гудзиками. Купили теж

чорний круглий капелюх з перами. Зроблено кілька українських костюмів, у тім числі голубий шовковий корсет. Куплено голландського полотна на сорочки і колєнкуру на спідниці. Усі оці закупки були відвезені Шевченком до нас, і він сам рисував рисунки на вишивки своєї зарученої.

...Незабаром... прибігла Ликера дуже збентежена і, тільки мати відчинила їй двері, кинулась до неї, вхопила її руку і скоро палко її поцілувала. Мати моя дуже тому здивована і разом засоромлена, бо ніколи сього не бувало, щоб Ликера цілувала їй руки, замітила їй, що так не годиться «зарученій» Шевченка.

— Я вже не заручена його, спасибі Богу! — радісно відказала Ликера і тут оповіла матері, що злучилось між ними.

Тарас, прийшовши до неї так, як завсігди, побачив в її кімнаті страшенний безпорядок: у графині вода неперемінена — аж застоюлась, на столі потьоки води, тут же лежить гребінець з вичесаним волосом і покинуті брудні панчохи, постіль неприбрана, хата неметена...

— Він так і кинувся до мене з кулаками, — оповідала далі Ликера, — та як закричить на мене: «Я не хочу такої... Мені не треба такої жінки!..» А я їй собі кажу: «І мені такого чоловіка не треба! — старий та поганий!..» — та й вийшла з хати».

Залишили свої спогади про Ликеру і чоловіки. Ось лист до Шевченка Миколи Макарова із-за кордону: «Мій щирий друже, Тарасе Григоровичу! Моє благословення і кращі побажання душі моєї супроводжують завжди кожний порух життя вашого. Так буде й відносно Лукері, доньки моєї. Та воно їй не може бути інакше, якщо на те є ваша і її дорога воля. Але насамперед я б хотів, щоб ви були щасливі і спокійні. От чому я гадаю, що коли йдеться про все життя, то треба поміркувати гарненько, порадитися всім укупі. У листі це зробити незручно. Почекайте мене, я скоро приїду».

Із записників Івана Тургєнева довідуємося, це була «дівчина, мало-росіянка, на ім'я Ликера; створіння молоде, свіже, трохи грубувате, не дуже гарне, але посвоєму привабливе, з чудовими білявими косами і тією ж чи то гордовитою, чи то спокійною поставою, яка властива її племені».

А ось враження художника Льва Жемчужникова: «Про ставлення Шевченка до Ликери я ніколи з ним не говорив. Друзі Шевченка і всі,

хто любив його, боялися цього весілля, жаліючи його і поважаючи, бо не вбачали в тому нічого хорошого. Про Ликеру відзивались неохвально».

Хто ж винен у тому, що кохання не склалося? Насамперед Ликера, якій тоді йшов дев'ятнадцятий рік. І, звичайно, Тарас Шевченко, якому тоді уже повернуло на сорок сьомий рік. Дякуючи, звісно, тій різниці у їхньому віці.

Поет залишив у своїй творчій спадщині не один вірш, присвячений Ликері Полусмак. Серед них і такий:

*Барвінок цвів і зеленів,
Слався, розстилався;
Та недосвіт перед світом
В садочок укрався.
Потоптав веселі квіти,
Побив... Поморозив...
Шкода того барвіночка
Й недосвіта шкода!*

Після смерті Шевченка Ликера Полусмак заробляла собі на хліб швачкою в Петербурзі, потім переїхала до Царського Села і вийшла заміж за перукаря Яковлева, який, кажуть, сильно пиячив, тож їй довелося самотужки виховувати дітей і вести домашнє господарство. Коли діти виростили, а чоловік, з яким вона так і не зазнала щастя, помер, Ликера почала задумуватися, що справжнє щастя могла б мати лише у парі з Тарасом Григоровичем... І назавжди залишила Петербург.

«13 мая 1905 року приїхала твоя Ликера любя, мій друже. Сьогодні мій день ангела, подивись на мене, як я каюсь» — такий запис у книзі відвідувачів могили Тараса Шевченка залишила Ликера Полусмак. І з цього дня вона поселилася у Каневі і прожила там більше десяти років. Тут вона залишила мистецтвознавцеві Костянтину Широцькому свої спогади, де є і такі рядки:

«Навесні Карташевські виїхали за границю, а мене віддали Кулішам, вони жили в Стрельні на дачі. Погано мені було, бо заставляли воду носити і поли мити. Я ходила в дірявих черевиках і обірвана. Тарас Григорович приїздив сюди на пароході щодня.

...Якось ранком він приїхав у Стрельну й довго ходив в саду з Кулішихою, а я чистила доріжки. Каже Кулішиха: «Принеси води Тарасу Григоровичу», — а сама пішла. Він випив воду й каже: «Сідай коло мене». — «Не сяду». Він нахмурився, й я сіла.

Каже: «Підеш за мене?» Я сказала, що піду. Він написав Макарову за дозволом, а через неділю був отвіт. Тарас Григорович мені нравився. Тоді я зовсім дурна була й не знала, який він великий чоловік. А Кулішиха каже: «Ти не знаєш його. Він сибіряка й п'яниця». А я його ніколи не бачила п'яним... Брешуть, що він пив дуже горілку. Так мені аж досадно, що брешуть, і ніщо так не досадно.

...Вийду тепер у Каневі на могилку Тарасову, а всі так і шепочуть... «Шевченчиха пішла. Шевченчиха пішла!» І чого вони в'язнуть до мене?!»

Померла вона на початку 1917 року в богодільні у Каневі і похована за три кілометри від Чернечої гори, де знаходиться і могила Шевченка.

«Коли нема кого любить...»

Перед тобою, читачу, один із найкращих живописних портретів пензля Тараса Шевченка. Ця юна жінка зі сумними очима — княгиня Катерина Федорівна Кейкуатова.

Але, перш ніж розказати про неї, звернемося до листа, якого я колись одержав від Валентини Караваєвої з Чернігова.

«Родом я, — пише вона, — із села Бігач Менського району. Там пройшло моє дитинство. А потім доля розпорядилася так, що довелося вчитися, працювати і жити далеко від нього. Але завжди у пам'яті рідне село. Воно чудове. Дві центральні вулиці розділяє річка, що зветься Берег. Село оповите зеленню, навколо нього — ліси. Частина річки називається Ставом, а над ним стоїть давня мурована церква... В дитинстві чула від бабусі багато цікавих оповідей про минуле села. Але все ж справжньої його історії не знаю. Розкажіть про мою маленьку батьківщину...»

Дешицю розкажемо. І допоможе в цьому портрет княгині Кейкуатової.

Упродовж багатьох десятиліть село Бігач належало відомій козацько-старшинській родині Лизогубів. А коли в 1770 році дочка Якова Лизогуба Ганна вийшла заміж за князя Петра Кейкуатова, то отримала від батька у посаг Бігач. Там і оселилося подружжя. Князь Кейкуатов походив із знатного татарського роду, представники якого ще кілька століть тому перейшли на службу до російських царів. Взяли собі слов'янські імена, прийняли православну віру. Але, звісно, залишився у крові азійський характер.

У Петра Івановича він проявився у солдафонстві — заборонив селянам селитися біля берегів Снову, сам розпланував під лінійку вулиці, щось на зразок майбутніх аракчеєвських військових поселень. Самодурством, знущаннями над своїми селянами відзначався і його онук Микола. Сучасники залишили про нього неприємне враження. Зокрема, історик, приятель Тараса Шевченка Микола Маркевич про свою зустріч з князем на одному з балів написав: «З примітних осіб за красою була княгиня Кейкуатова, а за бридкістю її чоловік».

Саме Микола Кейкуатов і запросив Тараса Шевченка у Бігач намалювати свою дружину і дітей — від першої дружини Софії, яка, згідно з місцевими переказами, померла, не витримавши деспотизму чоловіка. На час приїзду Шевченка ранньої весни 1847 року він вже був одружений вдруге — на Катерині Федорівні. Не з власної волі, не по любові вийшла вона заміж за вдівця, старшого за себе більш ніж на двадцять років...

Народилася вона у Седневі у сім'ї відставного штабс-капітана Федора Бутовича. Разом з молодшою сестрою закінчила Одеський інститут шляхетних дівчат. Але саме тоді померли і батько, і сестра. Як жити далі, адже за матір'ю та за братом Яковом, вчителем, залишалося лише півсотні селян у сусідніх Черниші і Хотівлі? Отоді й вирішила Марія Яківна віддати дочку за багатого вдівця з Бігача.

Нещасливою виявилася доля молодій княгині — вона також невдовзі померла, народивши доньку, яку теж назвали Катериною. Князь же одружився втретє...

Світлий образ Катерини Кейкуатової став для Шевченка останнім спогадом про сво-

Т. Шевченка.
Катерина Кейкуатова. 1847 р.

боду — повертаючись через Седнів з Бігача від Кейкуатових, його заарештували за участь у Кирило-Мефодіївському товаристві й на десять років віддали в солдати. Він пам'ятав про неї, її трагічну долю, передбачивши смерть, вивів у повісті «Княгиня», де князя Кейкуатова називає Мордатовим, а її засуджує за те, що віддала «безталанну Катрусю» в руки деспота. Згадує про неї також у поемі «Княжна», де є й такі рядки:

*Невесело на світі жить,
Коли нема кого любить.
Отак і їй, одній-єдиній,
Ще молодій моїй княгині,
Красу і серце засушить
І марне гинуть в самотині —
Аж страшно!..*

Та повернемося до портрета. Упродовж тривалого часу дослідники творчості Шевченка билися над розгадкою — кого ж він намалював у Бігачі. Називалося кілька жінок із родини Кейкуатових. І лише майже півстоліття тому відомий шевченкознавець із Петербурга Петро Жур документально встановив — на портреті Катерина Кейкуатова, жінка трагічної долі, яка не питає, хто ти — княгиня чи проста селянка...

РЕЦЕНЗІЇ

Про «Шевченківський календар» і його автора

Олександр Деко. Шевченківський календар. Ізраїль: некомерційне видавництво «Соборність», 2013, - 320 с.

Прикметно, що саме напередодні 200-річчя від народження Тараса Шевченка вийшла довгоочікувана книжка «Шевченківський календар». Це публіцистично-літературознавче видання, яке готувалося двадцять років, охоплює січень, лютий та березень на протязі всього його життя, однак є закінченим твором. Автором книжки є український письменник, який нині мешкає в Ізраїлі, Олександр Деко.

Він народився 1926 року в місті Яготині Київської області, але вже за тиждень батьки переїхали до Чернігова і великий шмат свого життя прожив саме тут. Аж до 1972 року, поки обком партії не сфальсифікував матеріали до суду за антирадянську агітацію та пропаганду. Письменника від в'язниці врятували Олесь Гончар і Юрій Збанацький, порадивши терміново переїхати до Києва.

На той час він був автором художньої повісті про Леоніда Глібова «Журливий заспів», наукової книжки «Леонід Глібов. Дослідження і матеріали», публіцистичної збірки «Майстри чарівних звуків» — про

Чернігівську музичну фабрику, якої, на жаль, вже давно немає... Справжнім відкриттям була і його книжка «Солов'ї співають на світанні» — про поета-романтика, побратима Тараса Шевченка Віктора Забілу. Повесть з'явилася друком в 1988 році, але написана ще в 1968 році — стільки часу знадобилося автору, щоб провести твір через гострі леза радянської цензури.

Олександр Деко відомий не тільки як письменник (згадаємо ще його прозові твори «Сніг на червоних маках» та «Кедойшім. Повесть-хроніка Шепетівського гетто»), а і як громадський діяч. Був одним з організаторів Всеукраїнського товариства «Меморіал», зустрічався з академіком Андрієм Сахаровим. Є упорядником перших трьох томів календаря Чернігівського земляцтва в Києві. У 1997 році Олександр Аврамович заснував і став головним редактором українського часопису «Соборність», який продовжує видаватись. Також він голова Спілки українських письменників Держави Ізраїль.

— Праця «Шевченківський календар», — розповідає Олександр Деко, — була задумана та в основному виконана упродовж 1994-1998 років. Сподіваюсь, що ідея видання служитиме на користь шевченкознавству та українській культурі. У цій книжці зібране відоме, можливо, дещо маловідоме, що збереглося про Тараса Шевченка. «Шевченківський календар» розрахований на масового читача. Зараз Тарас Шевченко заакадемізований. Цей календар дає можливість пізнати велич поета та художника, філософа та мислителя з глибокою мірою пізнання цікавого, повного патріотизму та трагізму, величного життя нашого Пророка, без будь-якого лукавства, з усіма людськими труднощами, які його супроводжували, і цим доповнити знання пересічного читача про того, хто стоїть на найвищій сходинці щаблів української літератури.

Як же побудована ця книжка. Ось, до прикладу, день 24 лютого за старим стилем. 1846 року Шевченко разом з Олександром Афанасьєвим-Чужбинським «віїхали з Ніжина й наступного дня під вечір прибули до Чернігова. Накунявшись у дорозі, ми вже не лягали спати, а пообідавши, відправились до благородних зборів, де ще зранку зібралися на folle journee (шалений день)», — так писав у спогадах про Шевченка Афанасьєв-Чужбинський, який супроводжував поета. Вони зупинилися у готелі «Царград». У 1858 році Шевченко у Нижньому

Новгороді закінчив переписувати поему «Княжна». Через рік нотує у щоденнику, що отримав лист від Пантелеймона Куліша з дороги до Бельгії, подається цитата з цього листа. Цього ж дня того самого року зустрів актрису Катерину Піунову і записує у щоденнику, що ще зовсім недавно бачив її своєю дружиною і готовий був за неї покласти свою душу, а нині «у меня все как рукой сняло». Цього ж дня 1861 року Шевченко хворіє, його відвідує Микола Костомаров, він отримує вітального листа до дня народження. З тексту зрозуміло, що писали земляки, але нема від кого: «Кобзарю дивний! Будь здоров і щаслив на многі літа, хай доля шанує тихий супокій твоєї душі, щоб струни твоєї ліри голосно дзвеніли на втіху й науку рідним дітям України».

Це тільки короткий конспект лише одного дня, за яким стоять сотні цитат з його «Кобзаря», повістей, щоденника та листів поета і до поета, спогадів сучасників, матеріалів «Шевченківського словника» і трьох наявних «Літописів» життя і творчості, шевченкознавців Петра Жура, Наталії Полонської-Василенко, Миколи Моренця, Леоніда Большакова, Василя Бородіна, Леоніда Білецького, Юрія Івакіна, Віктора Дудка та інших, а також із сучасних фундаментальних праць (Іван Дзюба. Тарас Шевченко. Життя і творчість; Володимир Овсійчук. Мистецька спадщина Тараса Шевченка у контексті європейської художньої культури; Володимир Мельниченко. Тарас Шевченко в Москві; Броніслав Панасюк. Український ренесанс у творах Тараса Шевченка), які з'явилися вже у нашому столітті і в яких, на думку Олександра Деко, закладені початки «нового реального, не заполітизованого, не прикрашеного, не кон'юктурного шевченкознавства, у якому Шевченкові думки, слова та дії подаються так, як того волів поет й художник, а не так, як того хоче автор праці про Шевченка, аби догодити Системі».

Окрім того, в авторській передмові до «Шевченківського календаря» Олександр Деко знову висловлює пропозицію про те, що Україна повинна мати не тільки академічний інститут літератури імені Тараса Шевченка, а й «Інститут Тараса Шевченка 1814-1861», де літературна спадщина українського Генія аналізувалась би у контексті світової літератури.

Однак прикро, що в Україні досі не видано цю унікальну книгу і кожен допитливий читач не зможе не тільки її придбати, а й взяти в бібліотеці чи почитати в інтернеті. Як написав мені в листі її автор, в

Ізраїлі надруковано лише двісті примірників: «З них сто я перевіз до України. П'ятдесят примірників представив у вересні 2013 року на ярмарку видавців у Львові, то розібрали, не встигав писати автографи. А ще п'ятдесят привіз на презентації, які пройшли у листопаді в університетах Львова, Дрогобича та Києва. Всі пороздавав студентам...»

«Кому служитиме «Шевченківський календар» Олександра Деко?» — замислюється у передмові до книжки відомий український поет Дмитро Павличко, і тут же зважено і далекоглядно відповідає:

«Насамперед українському народові в Україні і в цілому світі. Ця книжка приваблюватиме до себе простотою і лаконічністю викладу, її читатимуть з цікавістю ті, хто не вивчав і не вивчатиме академічних наукових праць про життя Тараса Шевченка. Цей Календар – найточніша біографія людини, яка сформувала сто п'ятдесят років тому національну, справедливу, державницьку ідею українства. А в часах, коли інтерес до України як до впливової європейської держави і тисячолітньої української культури зростатиме, значення цього твору важко переоцінити. Цей Календар, виданий поширеними мовами світу, вселить дар мови у пам'ятники Тарасові Шевченку, побудовані в багатьох столицях і містах планети. З цього Календаря Тарас Шевченко постає як борець за свободу, за рівноправ'є і єдність нації, за ті часи, коли на Землі нелюдів перевиховувала мова».

До цих слів класика нашої літератури важко щось додати.

Тарас із... сокирою

У виставковому залі місцевого осередку Національної спілки художників України відкрилася виставка чернігівських митців, присвячена 200-річчю від дня народження Тараса Шевченка.

Перед відкриттям виставки розмовляємо з народним художником України, 90-річним Анатолієм Шкурком. Питаю про його особисту Шевченкіану, і Анатолій Никифорович згадує:

— Першою моєю шевченківською картиною була ілюстрація до вірша «Перебендя», яку я написав ще старшокласником, у 1939 році. Якраз тоді широко відзначалося 125-річчя від дня народження Кобзаря, і я подав свою роботу на обласний конкурс і зайняв друге місце. Це окрилило мене і я через рік вступив до Харківського художнього училища. Однак закінчити не вдалося — почалася війна...

Майбутній художник пройшов дорогами Другої світової війни в складі 111-го стрілецького полку від Любеча на Дніпрі до Берліна і навіть розписався на рейхстазі. І тільки після перемоги продовжив навчання в Ленінградському інституті живопису, скульптури та архітектури ім. І. Рєпіна. Отож до Шевченкіани повернувся через багато років. Зокрема, в 1964 році написав і мою улюблену картину «Тарас Шевченко у Седневі». Загалом має більше десяти полотен, присвячених Кобзареві, частину яких представлено на цій виставці.

Родзинкою ж виставки є картини Олексія Какала і Володимира Матвейцева. Перша, «Разом з Тарасом», вражає своїми розмірами і персонажами, а відтак, і характерами — я нарахував десь за двадцять хлопців і дівчат, які фотографуються в Чернігові біля пам'ятника Шевчен-

ку, залізши на високий постамент, — до слова, не дядька в сірому кожусі та з сталевим поглядом і невсипущою думою про свій народ, а своїм ровесником у модному сюртукові. Деякі навіть його обіймають. Картина справді молодіжна і, можливо, дехто з чернігівців упізнає на ній себе...

На другій картині Тараса сидить на театральному стільці у білому фракці, обіпершись на... сокиру. В очах задума, він ніби промовляє своїми рядками:

*Добра не жди,
Не жди сподіваної волі —
Вона заснула: цар Микола
Її приспав. А щоб збудить
Хиренну волю, треба миром,
Громадою обух сталить;
Та добре вигострить сокиру—
Та й заходиться вже будить.*

Подовгу зупиняються глядачі й біля картини Євгена Павлова «Натюр-морт без назви», на якій зображено посмертну маску Шевченка, ікону, свічу і звичайну грушу. Суть цього полотна кожен розуміє по своєму, але всі сходяться на одній думці: Великий Кобзар і Вічність — невіддільні.

На виставці багато пейзажів, зокрема із Седнева, де бував Шевченко. Бачимо тут і близький до абстракції погляд Євгена Кріпа — «Козацька церква», і надто реалістичний Леоніда Заборовського — зима, яри, сільські хати, дровитня... Тетяна Федоритенко малює Качанівку, теж освячену іменем Тараса... Певним доторканням до Шевченкіани є картини Діани Варакути, Олексія Потапенка, Володимира Наталушка, Івана Пенського, Наталії Онанко...

Окремо хочеться сказати про високоінтелектуальні, а відтак високоінтелігентні екслібриси на шевченківську тематику Василя Леоненка — ці маленькі чорно-білі графічні аркушки є своєрідною візитівкою виставки.

Чернігівські художники, як і всі художники України, ніколи не забувають, що Тарас Шевченко сам був найперше талановитим художником. І це додає їм гордості, і водночас відповідальності — вони не мають права допустити в своїх витворах ні найменшої фальші.

Зміст

ХУДОЖНІ ТВОРИ	
Така твоя доля, Тарасе...	3
«І він перо в своїй сльозі зігрів...»	12
ШЕВЧЕНКОЗНАВЧІ РОЗВІДКИ	
«Наш отаман Гамалія...»	13
Гусар із козацького гніздов'я	19
КРАЄЗНАВЧІ МАТЕРІАЛИ	
П'ять днів у Ніжині	24
Тарасова Масляна	31
Дві седнівські весни	37
«Шкода того барвіночка...»	40
«Коли нема кого любить...»	46
РЕЦЕНЗІЇ	
Про «Шевченківський календар» і його автора	49
Тарас із... сокирою	53

Літературно-художнє видання

Сапон
Володимир Миколайович

Моя Шевченкіана

Редактор **Михась Ткач**
Технічний редактор **Олег Єрмоленко**
Комп'ютерна верстка **Ярослава Сапона**
Коректор **Олеся Житня**